

Еволюція правового регулювання інституту примирення сторін у цивільному процесі України

Куницький Є. В.

*Національна академія внутрішніх справ, пл. Солом'янська, 1, Київ, Україна
anna828283@gmail.com*

Ключові слова:

інститут примирення сторін, еволюція правового регулювання, римське цивільне право, цивільне процесуальне законодавство, процесуальні форми примирення сторін, позивач, відповідач.

Наукова стаття присвячена простеженню еволюції правового регулювання інституту примирення сторін у цивільному процесі України. Обґрунтовано, що правову регламентацію примирних процедур слід пов'язувати з появою римського права.

Встановлено, що римські юристи античності звернули увагу на можливість укладення мирових угод, оскільки вже тоді судові процеси проводилися на основі змагальності сторін. Це зобов'язувало обидві сторони навіть за законності своїх вимог надавати докази, яких іноді вони не мали. Розуміючи вимоги претора чи судді щодо надання доказів, сторона, щоб не втратити грошові кошти чи майно, відносно якого відбувається спір, пропонувала іншій стороні укласти мирову угоду за рахунок певних уступок.

Проаналізовано правову регламентацію інституту примирення сторін на теренах Російської імперії, під час перебування України у складі Великого князівства Литовського, а також у складі СРСР. Встановлено, що еволюція правового регулювання інституту примирення сторін у цивільному процесі України загалом співвідноситься з основними етапами розвитку державності в Україні і умовно охоплює такі періоди:

а) зародження правового регулювання інституту примирення сторін під час перебування України під владою інших держав, характерною особливістю якого стала законодавча регламентація єдиної процесуальної форми примирення сторін – мирової угоди (XIV ст. – початок XX ст.);

б) правове регулювання інституту примирення сторін нормами радянського цивільного процесуального законодавства, що супроводжувалося регламентацією підстав і процесуального порядку примирення сторін у трьох процесуальних формах: мирової угоди, відмови позивача від позову, визнання позову відповідачем (1924 р. – 2004 р.);

в) правове регулювання інституту примирення сторін нормами цивільного процесуального законодавства України, характерною особливістю якого стала законодавча регламентація окремої стадії цивільного процесу – досудового врегулювання спору за участю судді, а також законодавче регулювання порядку виконання мирової угоди (2004 р. – донині).

Evolution of legal regulation of the institute of reconciliation of the parties in the civil procedure of Ukraine

Kunitsky E. V.

*National Academy of Internal Affairs,
square Solomyanska, 1, Kyiv, Ukraine
anna828283@gmail.com*

Key words:

institute of conciliation of the parties, evolution of legal regulation, Roman civil law, civil procedural legislation, procedural forms of conciliation of the parties, plaintiff, defendant.

The scientific article is devoted to tracing the evolution of legal regulation of the institution of reconciliation of the parties in the civil process of Ukraine. It is argued that the legal regulation of conciliation procedures should be associated with the emergence of Roman law.

It is established that the Roman jurists of antiquity drew attention to the possibility of concluding amicable agreements, because even then the trials were conducted on the basis of adversarial parties. This required both parties to provide evidence, which they sometimes did not have, even if their claims were lawful. Understanding the requirements of the praetor or the judge to provide evidence, the party, in order not to lose money or property in question, offered the other party to reach an amicable agreement through certain concessions. The legal regulation of the institution of reconciliation of the parties on the territory of the Russian Empire, during the stay of Ukraine in the Grand Duchy of Lithuania, as well as in the USSR is analyzed.

It is established that the evolution of legal regulation of the institution of reconciliation of the parties in the civil process of Ukraine in general correlates with the main stages of development of statehood in Ukraine and conditionally covers such periods as:

- a) the emergence of legal regulation of the institution of conciliation of the parties during the rule of Ukraine under the rule of other states, a characteristic feature of which was the legislative regulation of the only procedural form of conciliation – amicable agreement (XIV century – early XX century);
- b) legal regulation of the institution of conciliation of the parties by the norms of the Soviet civil procedural legislation, which was accompanied by regulation of the grounds and procedural order of conciliation of the parties in three procedural forms: amicable agreement, waiver of the plaintiff, recognition of the claim by the defendant (1924 – 2004);
- c) legal regulation of the institution of conciliation of the parties by the norms of civil procedural legislation of Ukraine, a characteristic feature of which was the legislative regulation of a separate stage of civil proceedings – pre-trial settlement of a dispute with a judge, as well as legislative regulation of amicable settlement (2004 – present).

Вступ. Вирішення спорів у судовому порядку завжди є процесом тривалим, а інколи і витратним. Крім того, спори, які вирішуються в судовому порядку, несуть у собі значне навантаження на судову систему як в силу своєї кількості, так і малозначності предметів спору. Але при цьому кожна процедура розгляду і вирішення цивільної справи регламентована цивільним процесуальним законодавством і повинна відбуватися у визначеній процесуальній формі.

Разом із цим, звернення осіб до суду в багатьох випадках, особливо при виникненні спору майнового характеру, не потребує ґрунтовного аналізу законодавства, застосування судової практики або інших процесуальних засобів вирішення спору. Фактично такі спори можуть бути вирішені поза процедурою судового розгляду шляхом застосування інструментів договірних відносин, які отримали практичне втілення в так званій процедурі примирення. Її сутність зводиться до досягнення балансу інтересів сторін

шляхом пошуку різних варіантів виходу із ситуації, яка склалася. Процедура примирення не має імперативного характеру, тому сторони за власним бажанням вирішують, чи досягти консенсусу інтересів шляхом примирення, чи продовжити вирішення спору у судовому порядку.

Необхідно звернути увагу на те, що проблематика інституту примирення сторін у судовому процесі в Україні не була предметом спеціальної наукової розвідки. Деякі аспекти інституту примирення сторін досліджувалися вченими лише в контексті цивільного процесуального статусу зазначених учасників цивільної справи. Відповідні дослідження проводили науковці О.В. Гетьманцев («Громадяни як сторони у цивільному процесі України» (К., 1997), С.С. Бичкова («Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження» (К., 2011), І.О. Журба «Сторони в цивільному процесі» (К., 2015).

Незважаючи на наявність наукових праць, присвячених окремим аспектам інституту вирішення спору у добровільному порядку, можна констатувати, що проблеми, пов'язані із розробленням теоретичних основ інституту примирення сторін у цивільному процесі, ще залишаються мало дослідженими. Серед проблем, які потребують розв'язання, однією з актуальних є простеження еволюції правового регулювання цього інституту в цивільному процесуальному законодавстві України.

Метою цієї наукової розвідки є аналіз нормативно-правового регулювання інституту примирення сторін у різні періоди державності України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як зазначає О.В. Горещкий, історична ретроспектива дозволяє простежити за кожним новим витком удосконалення процесуальних форм інституту примирення сторін побачити в них спільне і відмінне, виявити переваги та недоліки того чи іншого законодавчого рішення, і в підсумку визначити тенденції сучасного розвитку правосуддя в цивільних справах [2, с. 102].

Правову регламентацію примирних процедур слід пов'язувати із появою римського права. Так, римські юристи античності звернули увагу на можливість укладення мирових угод, оскільки вже тоді судові процеси проводилися на основі змагальності сторін. Це зобов'язувало обидві сторони навіть за законності своїх вимог надавати докази, яких іноді вони не мали. Розуміючи вимоги претора чи судді щодо надання доказів, сторона, щоб не втратити грошові кошти чи майно, щодо якого відбувається спір, пропонувала іншій стороні укласти мирову угоду за рахунок певних уступок. Таким чином мирова угода як спосіб вирішення спірних питань набула популяр-

ності і досить широко застосовувалася в античному світі [2, с. 297].

Римське право в певних випадках допускало і можливість врегулювання спору самими сторонами до розгляду справи судом. У цьому випадку мав значення час вчинення таких дій – до укладення *litis contestatio* і передачі справи на розгляд обраного судді, що явно свідчить про більше цивільно-правове значення і природу цієї дії, ніж процесуальне. Крім того, необхідно вказати на передумови її укладення – можливі труднощі в доказуванні сторонами спору своїх вимог або заперечень [1, с. 103].

Що стосується України, то необхідно наголосити на тому, що ще в дореволюційному законодавстві мирова угода також була відома як засіб вирішення цивільно-правових спорів. Так, у «Положенні про Губернські по селянських справах установи» містилося таке положення: «Якщо особи, які почали спірно справу у мирового посередника, погодяться закінчити її миром, то умови примирення записуються в особливий акт, який підписується мировим посередником. Справи, таким чином закінчені, відновлені бути не можуть, акт зберігається у мирового посередника, а сторонам за їх бажанням видаються з акта копії» [3]. Отже, фактично справу було закінчено мировою угодою, хоча такої назви і не містилося в самому акті.

Вперше про мирову угоду на теренах Російської імперії, під владою якої перебувала Україна, було згадано в Новгородській берестяній грамоті. В подальшому інститут мирової угоди нормативно знайшов своє закріплення в Судебнику Іоана III (1497 рік), за яким мирова угода могла бути укладена між сторонами спору як на стадії досудового, так і судового розгляду спору [4, с. 106]. Мирова угода як інститут вирішення спору отримала своє закріплення і в Соборному уложенні (1649 рік), за яким така угода могла бути укладеною сторонами спору на будь-якій стадії судового процесу, але не пізніше ухвалення самого рішення [5].

В 1864 році в Російській імперії було проведено судово-правову реформу, відповідно до якої було змінено не лише структуру судоустрою, а й прийнято низку нових статутів, зокрема і Статут цивільного судочинства [6, с. 48].

Слід звернути увагу на те, що Статут цивільного судочинства передбачав три форми посвідчення (визнання) мирових угод. За першою формою мирова угода могла бути посвідченою нотаріусом чи мировим суддею і повинна була спрямовуватися до того суду, який розглядав спір. Інша форма посвідчення мирової угоди була пов'язана із самим судом, до якого сторони подавали мирове прохання, підписане сторонами. Третя форма мирової угоди мала форму мирового

протоколу, який складався під час судового засідання. При цьому всі три форми мирових угод мали однакову юридичну силу. Сама ж справа при укладенні мирової угоди вважалася закінченою і поновленню чи продовженню не підлягала (ст. 1366 Статуту).

Законодавець настільки надавав перевагу мировій угоді перед судовим рішенням, що в Статуті цивільного судочинства було зазначено, що мировий суддя мав право приступити до безпосереднього розгляду справи лише тоді, коли переконується, що примирити сторони немає можливості (ст. 70 Статуту). Якщо ж було встановлено, що мировий суддя чи з'їзд мирових суддів не виконав обов'язків по примиренню сторін, а відразу ухвалив рішення, то таке рішення мало бути визнано незаконним (ст. 177 Статуту) [6, с. 48].

Наступні зміни у процедурах врегулювання спорів були пов'язані з тенденціями упорядкування правових норм і видання на підставі аналізу наявного різноманітного юридичного та судового матеріалу єдиного кодифікованого акта. Поряд із формуванням правил судочинства зберігалася і тенденція щодо використання мирової угоди як примирної процедури врегулювання спору. В багатьох судах європейських держав регулярно проводилися так звані *dies amoi* (дні примирення). Ці дні суди повністю присвячували заходам щодо примирення сторін [7, с. 58–60]. Очевидно, що вже в цей час було розуміння більшої користі примирення, ніж формалізованого судового розгляду [1, с. 103].

Під час аналізу етапів становлення процедур примирення привертають увагу Статуту Великого князівства Литовського, які є історичними правовими пам'ятками, що безпосередньо втілюють рівень розвитку всього європейського права в період пізнього Середньовіччя. Необхідно зазначити, що цей законодавчий акт містив норми різних галузей права, зокрема положення, що стосуються форми (обряду), процесу і процедур врегулювання спорів шляхом укладення мирової угоди [1, с. 103].

Статутом Великого князівства Литовського вже був відомий полюбовний суд як орган, який здійснює примирення сторін. Він складався з декількох суддів-комісарів, призначених із осіб, які мають однакові зі сторонами стан і звання, що прагнули досягти примирення між сторонами, а при його недосягненні – виносили рішення. Рішення було остаточним, за винятком випадків, коли між комісарами не було повної згоди (тоді зберігалася можливість подати апеляцію до Трибуналу Великого князівства Литовського) [8, с. 25].

Подальший розвиток примирних процедур пов'язаний із перебуванням України у складі СРСР. Слід зазначити, що у радянському цивіль-

ному процесуальному праві зберігалися дореволюційні правила допустимості та оформлення мирових угод, однак цілісність елементів цього інституту була втрачена. Це явище зумовлене втручанням суду в процес укладення мирової угоди і встановленням більш широкого, порівняно з дореволюційним законодавством, переліку вимог до її змісту, ставленням до мирової угоди не як до бажаного, а як до допустимого засобу вирішення цивільно-правових спорів, прагненням посилити судовий контроль за змістом відносин учасників цивільно-правового обороту і за можливості спростити та уніфікувати судові процедури [9, с. 28].

У 1924 році було прийнято Цивільний процесуальний кодекс УРСР. У ньому не було прямо зазначено право сторін закінчити справу мировою угодою. Однак внаслідок численних запитів судів про значення позасудових і судових мирових угод, а також про дії суду в разі виявлення сторонами бажання розв'язати спір миром, Верховний Суд Циркуляром № 70 роз'яснив, що мирова угода, прийнята судом і занесена у протокол судового засідання, прирівнювалася до безперечних документів, на підставі яких міг бути виданий судовий наказ [10, с. 9–10].

Прийняття Основ цивільного судочинства СРСР (1961 рік) і Цивільного процесуального кодексу (1964 рік) охарактеризувалося появою правових норм, які містили спеціальні правила, що закріплювали право сторін на закінчення справи мировою угодою і порядок її укладення. Так, ст. 103 ЦПК УРСР 1964 року встановлювалося, що сторони можуть закінчити справу мировою угодою на будь-якій стадії процесу, вимагати виконання рішення, ухвали, постанови суду. Крім того, цим нормативно-правовим актом закріплювалися такі процесуальні форми примирних процедур як відмова позивача від позову та визнання позову відповідачем. Також у зазначеній нормі законодавець окремо наголосив на тому, що суд не приймає відмови від позову, визнання позову відповідачем і не затверджує мирової угоди сторін, якщо ці дії суперечать законові або порушують чий-небудь права і охоронювані законом інтереси.

З прийняття 18 березня 2004 року нового Цивільного процесуального кодексу України і набрання ним чинності 1 січня 2005 року розпочався новий етап у формуванні інституту мирової угоди, з'явилася нова стадія в цивільному процесі – провадження у справі до судового розгляду, процесуальною формою якого стало попереднє судове засідання. Справа в тому, що сторони не завжди впевнені в обґрунтованості своїх позовних вимог і можливості доказування їх наявними доказами, а тому шляхом взаємних компромісів можливо

краще закінчити справу мировою угодою ще до початку судового розгляду.

Згідно з ч. 3 ст. 130 ЦПК України 2004 року на попередньому судовому засіданні суд мав з'ясувати, чи не відмовляється позивач від позову, чи визнає позов відповідач, чи не бажають сторони укласти мирову угоду або передати справу на розгляд третейського суду. Як бачимо, законодавець створив умови для примирення сторін ще до початку розгляду справи по суті. Але навіть тоді, коли сторони не примирилися і був призначений розгляд справи, головуєчий також мав з'ясувати, чи не бажають сторони укласти мирову угоду (ст. 173 ЦПК України) [1].

Третього жовтня 2017 року відбулася новелізація цивільного процесуального законодавства України, а саме Законом України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» ЦПК України було викладено у новій редакції.

Щодо основних примирних процедур слід зазначити, що законодавець залишив інститут мирової угоди, відмову позивача від позову та визнання позову відповідачем майже без змін. Водночас на декількох моментах все ж необхідно зробити акцент:

1) з'явилася правова норма щодо порядку виконання мирової угоди, а саме у ст. 208 ЦПК України зазначається, що виконання мирової угоди здійснюється особами, які її уклали, в порядку і в строки, передбачені цією угодою. Ухвала про затвердження мирової угоди є виконавчим документом і має відповідати вимогам до виконавчого документа, встановленим Законом України «Про виконавче провадження». У разі невиконання затвердженої судом мирової угоди ухвала суду про затвердження мирової угоди може бути подана для її примусового виконання в порядку, передбаченому законодавством для виконання судових рішень;

2) законодавець доповнив цивільне процесуальне законодавство правилами щодо досудового та судового врегулювання спору за участю судді, зокрема:

а) щодо досудового врегулювання спору передбачається, що сторони можуть вживати заходів для досудового врегулювання спору за домовленістю між собою або у випадках, коли такі заходи є обов'язковими згідно із законом. Особи, які порушили права і законні інтереси інших осіб, зобов'язані поновити їх, не чекаючи висунення претензії чи подання позову (ст. 16 ЦПК України);

б) щодо судового врегулювання спору за участю судді, то новелізація ЦПК України 2017 року охарактеризувалася появою нової процесуальної форми примирення сторін – процедури врегулювання спору за участю судді (статті 201–205 ЦПК України).

Висновки. Таким чином, дослідження еволюції правового регулювання інституту примирення сторін у цивільному процесі України дозволило дійти висновку про те, що еволюція правового регулювання інституту примирення сторін у цивільному процесі України загалом співвідноситься з основними етапами розвитку державності в Україні і умовно охоплює такі періоди:

а) зародження правового регулювання інституту примирення сторін під час перебування України під владою інших держав, характерною особливістю якого стала законодавча регламентація єдиної процесуальної форми примирення сторін – мирової угоди (XIV ст. – початок XX ст.);

б) правове регулювання інституту примирення сторін нормами радянського цивільного процесуального законодавства, що супроводжувалося регламентацією підстав і процесуального порядку примирення сторін у трьох процесуальних формах: мирової угоди, відмови позивача від позову, визнання позову відповідачем (1924 р. – 2004 р.);

в) правове регулювання інституту примирення сторін нормами цивільного процесуального законодавства України, характерною особливістю якого стала законодавча регламентація окремої стадії цивільного процесу – досудового врегулювання спору за участю судді, а також законодавче регулювання порядку виконання мирової угоди (2004 р. – донині).

Література

1. Горєцький О.В. Примирні процедури в цивільному судочинстві: європейські правові традиції. Судова апеляція, 2016. № 3(44). С. 101–107.
2. Дигести Юстиніана. Перевод с латинского; отв. ред. Л.Л. Кофанов. М.: Статут, 2002. 584 с.
3. Руководство для мировых посредников с приложением форм для книг и бумаг. М., 1861. Ст. 55.
4. Русская правда и Псковская судная грамота: Материалы к изучению истории государства и права России. Сост. С.А. Бердникова, О.А. Подосенов. Красноярск, 2002. 325 с.
5. Соборное уложение 1649 года. Л.: Изд-во «Наука», 1987. 133 с.
6. Ясинок М.М. Мировая угода у цивільному судочинстві: історико-правовий аспект та перспективи розвитку. Бюлетень Міністерства юстиції України, 2013. № 5. С. 46–52.

7. Давыденко Д.Л. Мировое соглашение как средство внесудебного урегулирования частноправовых споров (по праву России и некоторых зарубежных стран) : дис. канд. юрид. наук. Москва, 2004. 257 с.
8. Неведьев Е.А. Склонение сторон к миру в гражданском процессе. Казань : Типография Губернского Правления, 1890. 46 с.
9. Клейнман А.Ф. Гражданский процесс. М., 1938. 64 с.
10. Гражданский процессуальный кодекс РСФСР с постратейно систематизированным материалом. М., 1926. 234 с.

References

1. Horetskyi O.V. (2016). Prymyrni protsedury v tsyvilnomu sudochynstvi: yevropeiski pravovi tradytsii. Sudova apeliatsiia, 2016. № 3(44) [in Ukrainian].
2. Digestyi Yustiniana (2002). Perevod s latynskogo; otv. red. L.L. Kofanov. M. : Statut, 2002 [in Russian].
3. Rukovodstvo dlya mirovyykh posrednikov s prilozheniem form dlya knig i bumag. (1961) M., 1861. St. 55 [in Russian].
4. Russkaya pravda i Pskovskaya sudnaya gramota : Materialyi k izucheniyu istorii gosudarstva i prava Rossii. (2002) Sost. S.A. Berdnikova, O.A. Podosenov. Krasnoyarsk, 2002 [in Russian].
5. Sobornoe ulozhenie 1649 goda. (1987) L. : Izd-vo "Nauka", 1987 [in Russian].
6. Yasynok M.M. (2013). Myrova uhoda u tsyvilnomu sudochynstvi: istoryko-pravovy aspekt ta perspektyvy rozvytku. Biuleten Ministerstva yustytzii Ukrainy, 2013. № 5 [in Ukrainian].
7. Davyidenko D.L. (2004). Mirovoe soglashenie kak sredstvo vnesudebnogo uregulirovaniya chastnopravovykh sporov (po pravu Rossii i nekotorykh zarubezhnykh stran) : dis. kand. yurid. nauk. Moskva, 2004 [in Russian].
8. Nefedev E.A. (1980). Sklonenie storon k miru v grazhdanskom protsesse. Kazan : Tip. Gubernskogo Pravleniya, 1890 [in Russian].
9. Kleynman A.F. (1938). Grazhdanskiy protsess. M., 1938 [in Russian].
10. Grazhdanskiy protsessualniy kodeks RSFSR s postateyno sistematizirovannyim materialom. (1926). M., 1926 [in Russian].